

AHMED MİDHAT'A GÖRE EKONOMİ-POLİTİK*

19. yüzyılda, Osmanlı İmparatorluğu'nun sanayi devrimini yaşamış Avrupa'dan geride kaldığı ve bu geri kalmışlığın "Osmanlının çöküşünün" temel yönlerinden biri olduğu düşüncesi Osmanlı devletinde kendini yavaş yavaş kabul ettirir. Tanzimat döneminden itibaren, imparatorluğun Avrupa'yı nasıl yakalayabileceğine ilişkin ekonomik tartışmalara tanık oluruz. Bu tartışmalar bir dizi soru etrafında şekillenir: Önceliği tarıma mı sanayiye mi vermek gerekir? Dış ticareti koruma altına almak uygun mudur? Avrupa'dan yeni teknikler nasıl getirilebilir? Bu farklı süreçlerde devletin rolü ne olmalıdır vb.

Tanzimat'tan itibaren iki eğilimin öne çıktığı ve 20. yüzyıl başında bunların tam anlamıyla birer düşünce akımı halini aldığı söylenebilir: Liberal eğilim ve milli iktisat eğilimi. Birincisinin yandaşlarına göre Türkiye esas olarak bir tarım memleketidir ve öyle de kalmalıdır. Tarım ürünlerini ihraç edebilmek için serbest dış ticareti benimsemek gerekir ve Osmanlı İmparatorluğu'nun sanayileşmesinin temelleri bu ihracat sayesinde atılabilecektir. Milli iktisat yandaşlarına göre ise, öncelikler tam ters yönde olmalıdır: Avrupa'yı yakalamak için önce sanayileşmek ve bu konuda başlıca engel Avrupalı güçlerin dayattığı serbest dış ticaret olduğu için, korumacı önlemlerle yeni doğan sanayiye kollamak gerekir. İkinci aşamada, bir Müslüman Türk girişimci sınıfı geliştirilecek ve korunacak, böylece devlet yapısı "milli" bir burjuvaziye dayandırılacaktır.

Jön Türklerin, özellikle Birinci Dünya Savaşı yıllarındaki ekonomik politikası, Mustafa Kemal'in özellikle 1930'lardaki devletçilik ve ağır sanayinin geliştirilmesi politikası ve 1960'larda gündeme gelen "karma ekonomi" politikası bu ikinci düşünce akımından esinlendi. O halde, "milli iktisat" izleğinin bütün 20. yüzyıl boyunca, en azından 1980'lere kadar, Türkiye'nin ekonomik politikasının yöne-

* Bu metin, Edhem Eldem (ed.), *Première rencontre internationale sur l'Empire ottoman et la Turquie moderne*, İstanbul-Paris, 1991 (Varia Turcica dizisi, XIII) içinde yayımlanmıştır, s. 461-479.

limlerine hâkim olduğu söylenebilir. Bu nedenle “milli iktisat” akımının ilk formülasyonlarına kadar uzanmak ilginç bir deneme olabilir.

Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye’deki ekonomik düşünce tarihlerine bakıldığında,¹ diğer eserlerinin yanı sıra 1880’de bir de ekonomi-politik incelemesi kaleme alan tanınmış yazar Ahmed Midhat’ın bu noktadaki fikir babalığının kabulünde herkesin uyduğu görülür. Bu durum, iki soru sormamızı gerektiriyor: O tarihte Osmanlı İmparatorluğu’nda ekonomi-politiğin durumu neydi? Ahmed Midhat’ın eseri Türkiye’nin ekonomik düşünce tarihinde bir dönemeç midir?

1880’e gelindiğinde, Osmanlı İmparatorluğu’nda yaklaşık yarım yüzyıldır Avrupa ekonomi bilimiyle uğraşmaktadır. Osmanlı siyasi ve entelektüel sınıfı Batı’daki sanayi devrimini keşfettiği ölçüde, Avrupa’daki ekonomik ilerlemelere eşlik ediyor gibi görünen bilime eğilmeye ve Osmanlı geri kalmışlığı üzerine oradan bilgi edinmeye yönelmiştir. Bu yeni ilgi kendini, hem uzmanlaşmış yazıların yayımında, hem de dönemin eğitim kurumları içinde ekonominin almaya başladığı yerde göstermektedir. İlber Ortaylı sayesinde, Avrupa ekonomi-politiğinden esinlenen ilk Osmanlı metninin 1830’lara ait olduğunu biliyoruz.² Söz konusu metin, Viyana Ulusal Kitaplığı’nın Doğu Yazmaları bölümünde korunan, *Risale-i Tedbir-i Umran-i Mülki* başlıklı bir yazmadır. Daha sonra basında çıkan makaleler ve matbu eserler bu yeni bilim dalına artan ilgiyi göstermektedir. Türkiye’de 19. yüzyıl ortasına doğru çıkmış dört ekonomi-politik eseri sayılabilir: Bunlar, Jean-Baptiste Say’ın *Traité d’économie-politique* adlı eserinin Abro Sahak Efendi tarafından yapılmış çevirisi (*İlm-i Tedbir-i Menzil*, İstanbul, 1852), Mehmed Şerif’in 1864’te yayımlanmış bir eseri (*İlm-i Emvâl-i Milliye*), Otto Hübner’in ders kitabının Mehmed Midhat tarafından yapılmış uyarlaması (*Ekonomi Tercümesi, Fenn-i İdare*, İstanbul, 1870) ve Ohannes Efendi’nin, Ahmed Midhat’ın eserinden bir yıl sonra yayımlanmış klasik ders kitabıdır (*Mebâdi-i İlm-i Servet-i Millet*). Buna Charles Wells’in 1860’da Londra’da çıkmış ilginç Osmanlıca eseri eklenirse, Ahmed Midhat’ın yazdığı dönemdeki Osmanlı ekonomik edebiyatı hakkında aşağı yukarı eksiksiz bir fikir sahibi olunur.

Bu ilk ekonomi-politik eserleri Avrupalı yazarlardan yapılmış çeviriler ya da derlemelerdir, özgün eserler değildir. Diğer yandan o dönemin Osmanlı ekonomik edebiyatının bütünü içinde, gerek kitap, gerekse makale yayını açısından Ermenilerin genelde önemli bir yer işgal ettiğini de belirtmek gerekir.³ Son olarak şunu da söylemeliyiz: Bütün bu yayınlarda egemen olan ekonomik liberalizmdir. Frédéric List’in “milli iktisat” hakkındaki düşünceleri Osmanlı İmparatorluğu’nda daha sonraları, Jön Türkler döneminde tanınacaktır.

Ekonominin eğitimde Tanzimat'tan itibaren giderek önem kazanan bir yer tuttuğu görülmektedir.⁴ Bu hem Ohannes Efendi'nin ders verdiği Mülkiye, hem de daha uzmanlaşmış kurumlar açısından geçerlidir: Ekonomi-politik dersleri 1874'te Hukuk Fakültesi'ne girer, Mekteb-i Fünun-i Maliye 1877-78'de kurulur. Ortaöğretim kurumlarında da benzer bir gelişme söz konusudur; idadilerin müfredatı ekonomi dersleriyle zenginleştirilirken, Kız Sanayi Mektepleri'nde 1870'ten itibaren ev ekonomisi dersleri verilmeye başlanır. Bu alanda da egemen olan ekonomik liberalizm doktrindir.

Bu bağlamda Ahmed Midhat'ın yeri nedir? Öncelikle Ahmed Midhat ekonomi-politik incelemesinde, sadece bir Avrupa eserini çevirmekle yetinmeyi ya da özgün ve Osmanlı bağlamına uyarlanmış olma iddiası taşıyan bir eser yazarken derlemelerden yararlanmayı reddeder. İkincisi, düşünceler konusunda, serbest ticaret dogmasını bir kenara bırakarak Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'yı yakalayabilecek bir biçimde sanayileşmesini sağlamak için korumacı bir sistemin benimsenmesini savunur. O halde "milli iktisat"ın ilk habercisi Ahmed Midhat olabilir mi?

Ahmed Midhat'ın Eserinde Ekonomi-Politiğin Yeri

Romancı, gazeteci, denemeci, fıkra yazarı Ahmed Midhat (1844-1912), yaşamöyküsü üzerinde fazla durmamıza gerek bırakmayacak kadar iyi tanınan bir yazardır.⁵ Sadece en önemli yönlerini hatırlatmakla yetinelim: Mütevazı bir İstanbul ailesi içinde doğuşu ve çocukluğu, Niş Rüşdiyesi, önce Tuna, sonra Bağdat vilayetinde Ahmed Midhat'ı yanına alan Midhat Paşa'nın himayesi, 1871'de İstanbul'a dönüş, yayıncılık ve gazetecilik alanına atılışı, Yeni Osmanlılar ile ilişkiler, bu nedenle Rodos'a sürgün edilişi, Abdülhamid'in himayesi ve Yeni Osmanlılar'dan kopuşu, 1878'den itibaren *Tercüman-ı Hakikat*'te başyazarlık, 1888'de Avrupa yolculuğu, 1908 devriminden sonra Jön Türkler'e karşı inatçı düşmanlığı.

Bu dopdolu hayattan, söyleyeceklerimizin anlaşılmasına yardımcı olacak iki noktayı hatırdı tutalım: Ahmed Midhat kendisinin ve ailesinin geçimini sağlamak için devlet hizmetinden ayrılmış, başka bir deyişle, girişim ruhu anlamında bir örnek vermiştir ve yazılarında sıfırdan başlayıp zengin olunabileceği düşüncesini savunacaktır.⁶ Ayrıca yeni bilgileri halk dilinde anlatan bu yazar Avrupa'ya ancak 1888'de, Stockholm'deki Doğubilimcileri Kongresi nedeniyle gidecektir. O zamana dek Avrupa hakkındaki bütün bilgisi kitabidir ve bu bilgiyi çocukluğunda öğrendiği Fransızca sayesinde edinmiştir.

Ahmed Midhat'ın 150'den fazla eser yazdığı belirtilir. Bu hatırı sayılır külli-yat ikiye bölünebilir: Kurmaca yapıtlar (Ahmed Midhat ilk Türk romancılarından biri olarak kabul edilmektedir) ve popüler eserler. Doğuştan yayıncı olan Ahmed Midhat, Avrupa uygarlığının belli başlı yönlerini Osmanlı okuyucusuna basit bir dille tanıtmaya çalışıyordu. Bu popüler eserler çok çeşitli konulardaydı: Tarih, felsefe, ahlak, din. vb Ahmed Midhat'ın ekonomiyi ele alan kitapları da bu ikinci kategoriye dahildir.⁷

Bu eserlere dört örnek verilebilir. 1879'da çıkan *Sevda-yı Say ü Amel*'de Tanzimat dönemine ait bütün bir edebiyatın izinden giderek Osmanlılara çalışma ve üretkenlik zevki aşılama çalışmaktadır; gayrimüslimler kendi istekleriyle üretim faaliyetine yönelirken, genellikle memurlukla yetinen Müslümanlar için aynı şeyi söylemek zordur. Ahmed Midhat'ın eseri bu anlamda Osmanlı bürokrasisini eleştirmektedir. Aynı yıl yayımlanan ve bu eleştiriye yineleyen bir başka eserde, *Teşrik-i Mesai*, *Taksim-i Mesai*'de, Ahmed Midhat özel girişimin erdemlerini göklere çıkarır. 1889'da çoğu ekonomiyle ilgili sekiz mektuptan oluşan *Hall ül-Ukad*'ı yayımlar: Yazar burada liberalizmi, özellikle de Adam Smith'in kuramlarını eleştirir. Ahmed Midhat on yıl önce gazetesi *Tercüman-i Hakikat*'te, ekonomi üstüne bir dizi makale yazmış, bu metinlerin kazandığı başarı üzerine ertesi yıl onları *Ekonomi Politik* başlıklı bir kitapta bir araya getirmişti.⁸ Bilerek "modern" bir başlık konmuş bu eser, bir anlamda Ahmed Midhat'ın ekonomi-politik alanındaki fikirlerinin toplamını temsil etmektedir ve bundan sonraki bölümlerde esas olarak başvuracağımız kitap budur.

Ekonomi-politiğe ilişkin dört kitap. Ayrıca bunlar, Hilmi Ziya Ülken'in de belirttiği gibi, Ahmed Midhat'ın diğer popüler eserlerinden daha özenli hazırlanmış ve daha derinlemesine kitaplardır.⁹ Bu durum Ahmed Midhat'ın gözünde ekonomi biliminin önemini ortaya koymaktadır. Bu önemin özelliklerini nasıl belirleyebiliriz?

Öncelikle bu eserlerden üçünün yazıldığı tarihe dikkat edelim: 1879. Abdülhamid'in 1876'da tahta çıkışından beri, Kanun-ı Esasi'nin ilanı, Meclis-i Mebusan'ın toplanması, sonra ertesi yıl kapanması gibi olaylar yaşanmıştır, ama Ahmed Midhat artık siyasete kaşmamaktadır. Yeni padişahın tavırlarını açıkça alkışlamış, eski hamisi Midhat Paşa'yı inkâr etmiş,¹⁰ Yeni Osmanlılardan kopmuştur. Yeni Osmanlılar ve daha sonra da Jön Türkler meşrutî bir rejim kurulmasını temel hedefleri haline getirmiş ve devlette siyasi reformu kaygıların merkezine oturtmuşken, Ahmed Midhat Osmanlı İmparatorluğu'nun sorununun siyasi rejimden çok, ekonomik açıdan Avrupa'dan geri kalmışlık olduğu kanısındadır ve bu gecikmenin en kısa sürede giderilmesi gerektiğini düşünmektedir.

Zaten Ahmed Midhat'ı eski yol arkadaşları olan Yeni Osmanlılardan ve Jön Türklerden artık ayıran mesafe, iki tarafın kullandığı söz dağarından da anlaşılabilir. Jön Türklere göre 1878'de Kanun-ı Esasi'nin askıya alınmasıyla birlikte "istibdat" dönemi başlar. Davranışları meşruti bir meclis tarafından denetlenmediği ve dolayısıyla tamamen keyfi kararlara dayandığı için, Abdülhamid bir müstebittir. Ahmed Midhat'a göre müstebit, ekonomi-politiğin öğrettiklerine kulak asmayandır:

Şu kadar var ki böyle hizmet-i umumiye mukabili olarak alınan tekâliften maada eğer bir hükümet ahaliden kahren ve cebren vergiler alıp da onu dahi kendi bildiği yolda sarf eylerse o hükümet bir hükümet-i müstebide olup zaten ilm-i hukukun ve fünün-ı maliyenin ve kavanin-i ahraranenin haricine çıkmış demek olacağından ekonomi politikin böyle bir hükümet-i müstebide ile hiçbir münasebeti olamaz. Ekonomi politik kendi hevesat-ı hususiye ve şahsiyesine tabi olan bir tek insanı dahi kendi dairesi haricinde ad-dederek ona karışmadığı halde hiçbir kaide ve kanuna riayet etmeksizin kendi hevesat-ı istibdatkâranesini icra eden hükümeti hiçbir vakitte kavaid-i umumiyesi dairesinin dahiline ithal eylemez.¹¹

Ama hükümdara bile kanunlarını kabul ettiren bu bilim de nedir? Ahmed Midhat'ın "Bu ilmin derece-i lüzumu bedihi olduğu gibi bilhassa cemiyet-i medeniye içinde insanlara kumanda edecek olan hükümet adamlarının bu ilmin delalet edeceği hulasa-i hikmete en ziyade muhtac oldukları dahi anlaşılmıştır" diye nitelediği bu disiplin nasıl bir şeydir?¹² Ahmed Midhat'a göre, ekonomi-politik kısaca uygarlığın anahtarlarından biridir:

İşte istihsal ve tezyid-i servet hususunda ekonomi politikin serd eylediği usul ve esasa riayet olunduğu gibi istihlakât hususundaki kavaidi dahi meriy-yülicra olur ise terakkiyat-ı medeniyeye delalet eden ilimlerin en makbüllerinden birisi dahi işbu ekonomi politik olur.¹³

Osmanlılar zihinlerini dolduran düşlerden ve önyargılardan mutlaka kurtulmalı, ekonomi-politiğin "bilgece ve akılcı gerçekleri"ni kabullenmelidir. Ahmed Midhat'a göre bu bilim, aynı zamanda bütün üretim faaliyetlerini düzenlemektedir: "Ekonomi-politiğin egemen olduğu yerde, (...) servetle ilişkili her şey onun gereklerine boyun eğer."¹⁴ Ekonomi-politiğin ne kadar egemen bir bilim olduğunu anlatmak için, Ahmed Midhat'ın aynı eserde çocukların çalışmasından söz ettiği bir bölüme bakabiliriz. Burada Rossi'den yapılan bir alıntı işlenmektedir; Ros-

si'ye göre, on beş yaşından küçük çocukları günde on beş saat çalıştırmak ahlak ve siyaset açısından (yirmi yaşına geldiklerinde kötü askerler olacaklardır) mahkûm edilebilir davranışlardır, ekonomi-politik açısından değil. Aslında bir çocuk kullanılması gereken bir sermayedir.¹⁵ Ahmed Midhat bu bölümü, "Bu mantığa karşı hiçbir eleştirim yok" diyerek noktalar.

"Ekonomi-politiğin gerekleri" ya da "zorunlulukları", "ekonomi-politik kanunlarına göre", "ekonomi-politik der ki...", Ahmed Midhat'ın kaleminden çıkmış bütün bu deyimler bu bilime verdiği yeri yeterince göstermektedir. Fındıkoğlu'nun haklı olarak belirttiği gibi, bu deyimler ekonomistleri modern dünyanın büyük müftüleri düzeyine yükseltecek fetvalar gibidir.¹⁶ Ahmed Midhat'ta bilimin gerçek anlamda kutsallaştırılması söz konusudur, bu da pozitivist Osmanlı entelijansiyası içinde artık işgal ettiği yeri göstermesi açısından anlamlıdır.¹⁷

Ekonominin öneminin bilincinde olan ve bu bilimin öğretilerini popülerleştirmek isteyen Ahmed Midhat, bu bilim dalının uzmanı değildi. Bu nedenle bilgilenmesi gerekiyordu. İncelemesinin giriş bölümünde izlediği yöntemi bize açıklar: Avrupalı ekonomistlerin düşüncelerini karşılaştırmaya çalışmıştır. Jean-Baptiste Say'ın ya da Adam Smith'in metinlerini okuyup okumadığını, yoksa ikinci el eserlerden mi yola çıkarak onlardan alıntılar yaptığını bilmiyoruz. Ama her ne olursa olsun, kullandığı yöntem sadece çevirmek ve derlemekle yetinen öncüllerinden farklıdır.¹⁸ Ahmed Midhat yöntemini iki gerekçeyle doğrular; öncelikle, ekonomi henüz uzmanları arasında tartışmalar yaşanan yeni bir bilimdir. O gerçeğin "tesadüm ve ihtilafat-ı efkâr"dan [fikirlerin çatışması ve çarpışmasından] doğacağı inancındadır.¹⁹ Ama asıl gerekçesi, ekonomi-politiği Osmanlı İmparatorluğu'nun gerçek koşullarına uyarlama gereğidir. Bu konuda şunları yazar:

Müelif ekonomi politik (hukuk ve ahlak ve sair birçok fenler gibi) kendi bulunduğu memlekete ve o memleketin ahalisine ve o ahalinin derece-i temeddün ve terakkisine tatbiken yazıp mesela Belçika gibi terakkileri berke-kemal olan yerlerin müellifleri teati ve mübadele-i ticariye emrinde beynelmilel hiçbir ihtiyat ve mani olmaması cihetini iltizam eylemiş ve kendi mensup oldukları millet sanat ve ticaret emrinde derece-i kemal terakkiye vardıkları için bu iltizamlarında haklı görülmüş iseler de İtalya gibi henüz geride bulunan yerlerin müellifleri bilakis ticaret-i hariciyenin servet-i dahiliyeyi ahz ve bel etmesini men ve sanat ve ticaret-i dahiliyeyi teşvik için birtakım esbab-ı mania ve müşevvika iltizamını rey ederek bu reylerinde dahi haklı bulunmuşlardır. Binaen-alâ-zâlik biz ki Osmanlıyız, memleketimizin şu hal-i tedennisine göre en müterakki bir milletin eserini ve ezcümle plan itihaz ettiğimiz eseri aynen

tercüme eylemiş olsak ne büyük bir hatada bulunacağımız der-kâr bulduğundan bizim için mutavassıt bir yolda ve hal ve şanımıza münasip bir surette bir ekonomi politik yazmak lüzum ve mecburiyeti dahi birçok müelliflerin hulasa-i efkânını cem etmeye lüzum göstereceğinden işte şu eser-i muhtasarda o lüzuma tebaiyyet edilmiştir.²⁰

Bununla birlikte şu ya da bu ekonomisti olduğu gibi benimsemeyi reddeden Ahmed Midhat, kendi uyanısında da açıklama dürüstlüğünü gösterdiği gibi, esas olarak bir ekonomistten esinlenmiştir. Sözü edilen, bugün tamamen unutulmuş bir yazardır. 19. yüzyılın ilk yansının Belçikalı siyasetçi ve ekonomisti, 1851'de yayımlanmış *Principes généraux d'économie-politique* [Ekonomi-politiğin genel ilkeleri] adlı küçük bir kitabın yazarı Charles de Brouckère.²¹ Kapağında Jean-Baptiste Say'ın bir portresi bulunan Brouckère'in kitabı, tamamen ekonomik liberalizm etkisiyle yazılmış bir eserdir. Sanayi devrimini kısa bir süre önce yaşamaya başlamış Belçika, korumacılık yandaşlarıyla serbest dış ticaret yandaşları arasında şiddetli tartışmalara sahne olmaktadır. Serbest dış ticareti savunanlar, 1849'da alınan ilk liberalizm önlemlerinden kısmen hoşnuttur. Brouckère'in iki yıl sonra yayımlanan kitabı doğrudan bu tartışmadan esinlenmiştir.²²

Ahmed Midhat'ın rehber olarak niye Brouckère'in kitabını seçtiği sorulabilir. Bu kitap, Belçika kralının himayesi altındaki "Société pour l'émancipation intellectuelle" [Entelektüel Gelişme Cemiyeti] tarafından yayımlanan büyük *Encyclopédie populaire* külliyyatının bir parçasıdır.²³ Herkesin anlayabileceği bir dille yazılmış, birçok örneğin yer aldığı, *Que sais-je?* dizisi tarzında, basit, halkı eğitmeye yönelik bir popüler bilim kitabıdır. Ahmed Midhat'ın amacı da buydu: Eğitimli Osmanlı okuyucusuna yeni bilimsel bilgileri kolayca anlaşılabilir bir tarzda sunmak.

Ahmed Midhat genel hatlarıyla Brouckère'in kitabının planını izler. İncelemesinde aynen çevirerek kullandığı bazı bölümleri bu kitaptan alır. Orada verilen örneklerden esinlenir ve onları, okuyucusunun daha iyi anlayabilmesi için, genellikle Osmanlı İmparatorluğu'na uyarlar. Örneğin değer bahsini anlatabilmek için, Galata'da bir ev satın alınması örneğini seçer, sigorta konusunda İstanbul'da dolunun yol açtığı zararları, makine kullanımıyla iş arasındaki ilişkiyi anlatmak için de Boğaz'daki deniz trafiğini örnek verir.²⁴ Ama rehber olarak kullandığı kitabın şu ya da bu tavrını tartıştığı, hatta tamamen karşı çıktığı da olur. Böylelikle Ahmed Midhat ile esin kaynağı arasında bir tür "diyalog" kurulur. İki eserin karşılaştırılması nerelerin Brouckère'in kitabına ait olduğunu gösterebilir. Bunun da ötesinde gündeme gelen sorun, Avrupa kitaplarının 19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda nasıl okunup kullanıldıklarıdır.

Klasik Ekonomi-Politiğin Etkisi ve Sınırları

Brouckère gibi Ahmed Midhat da eserini altı bölüme ayırmıştır. Giriş bölümünde, belli başlı ekonomistlerin yaptığı tanımları karşılaştırarak, ekonomi-politiğin ne olduğunu belirlemeye çalışır. Sonunda J.-B. Say'ın tanımında karar kılar: "Ekonomi-politik servetin üretimini, paylaşımını ve tüketimini kapsar." Planını bu tanım belirler. I. ve II. bölümlerde servet üretimi sorununu inceleyen, III. ve IV. bölümleri ise ticaret konusuna ayıran Ahmed Midhat, kendi kişisel düşüncelerini özellikle milli servetin ve sanayinin korunmasının incelendiği V. bölümde ifade eder. Bu bölümün önemli altbaşlıklarından biri şudur: "Biz ne yapmalıyız?"²⁵ Her ne olursa olsun, Ahmed Midhat'ın incelemesinin merkezinde, kitabın dörtte birinden fazlasını kaplayan ticaret yer almaktadır. V. bölüm servet dolaşımını ve özellikle de farklı para türleri konusunu ele almaktadır; son bölümün konusu ise servet tüketimi (özel tüketim, belediye ve devlet tüketimi) ve sosyal yardım sorunudur.

Ahmed Midhat'ın metni, biraz ileride söz edeceğimiz bazı bölümleri hariç, bütününde liberalizmden esinlenmiştir. Genellikle Brouckère'in düşüncelerini kabullenmektedir. Alıntılıdığı ekonomistlerin hepsi "liberal" etiketiyle sınıflandırılabilir: Adam Smith, Jean-Baptiste Say, Sismondi, Rossi, Droz.²⁶ Gerçeği söylemek gerekirse o dönemin Avrupa'sında egemen ekonomik doktrin liberalizmdir ve bir liberal ekonomi eserine başvurmadan ekonomi bilimiyle tanışabilmek zor görünmektedir. Ahmed Midhat'ın incelemesinin bazı bölümlerinde Saint-Simon'cu düşüncelerin izleri de ayırt edilmektedir: Üreticilerin ve sanayileşmenin öneminden bahsettiği bölümler buna örnektir. Ama Saint-Simon'dan ne yolla etkilendiğini bilmiyoruz. Sadece o dönemin Ortadoğu'sunun tamamı için Saint-Simon'cu fikirlerin önemini hatırlatmakla yetinelim.

Ahmed Midhat'ın ekonomi-politik incelemesindeki liberal esin birçok düzeyde fark edilmektedir. Örneğin Ahmed Midhat rekabetin yararları konusundaki düşünceleri Brouckère'den almaktadır. Belçikalı kaynağından aynen çevirerek aldığı paragraflardan birinin başlığı, "Rekabet Yoluyla İlerleme"dir.²⁷ Ve Ahmed Midhat, yine Brouckère'in izinden giderek, tekellere düşman olduğunu açıklar. Ayrıca daha ileri bir işbölümünden yanadır ve kent hayatının bunu zorunlu kıldığını düşünmektedir. Avrupa'da görülen bankalar, sigorta şirketleri gibi ekonomik kurumların Osmanlı İmparatorluğu'nda da aynı gelişmeyi gösterebilmesini diler. İmparatorlukta özel şirketlerin çoğalmasını istediği için, uzun uzadıya sermayenin oluşumu konusuyla da ilgilenir.

Ahmed Midhat makineleşmenin de kararlı bir yandaşı olduğunu açıklar. Liberal ekonomistlerin izinden giderek, makineleşme eşittir işsizlik denklemini çü-

rütmeye çalışır. Bu konuda, Brouckère'in verdiği makineleşmeyle maliyetleri düş-tükçe tüketimi artan çorap örneği (örneği Osmanlı para birimine uyarlar) ve ma-kineleşme konusundaki kötümser kehanetleri yalanlayan İngiltere'deki işçi sayı-sının artışıyla ilgili istatistikler üzerinde çok durur ve şunları ekler:

Bizim şehrimizde bizim gözümüzün önünde dahi birtakım misaller var-dır ki bu davayı ispat ederler. Şirketi Hayriye teşekkül etmeden evvel pazar kayıklar ve adi piyadeler bu vapurların zuhuru üzerine mahv olacaklar diye hüküm olunmuştu. Halbuki otuzdan müteceviz vapur layenkati işlediği hal-de pazar kayıkları hâlâ işledikleri gibi piyadeler dahi bir kat daha artmıştır. Sebebini aramak hususunda yorulmak lazım gelir mi? Evveleri Boğaziçi'ne ve Üsküdar'a gidip gelmek külfetli olduğu için az adam gider gelir idi. Va-purlar bu seferleri tesri ve tehvîn eyledikten sonra gidip gelenler çoğaldı. Hem de o kadar çoğaldı ki vapurlar pazar kayıklarıyla piyadelerin müşterile-rini ellerinden almadıklarından maada mucip oldukları suhulet ve ehveniyet üzerine teksir eyledikleri gibi yolculardan birer miktarını da onların evvelki müşterileri miktarına da zam eylemiştir.²⁸

Ahmed Midhat özel mülkiyet sorununa ilişkin olarak, özel mülkiyet önünde-ki Osmanlı hukukunda hâlâ mevcut olan engellerin kaldırılmasını dilemektedir. Örneğin vakıf mülkleri konusunda şu açıklamayı yapar:

Ekonomi politik fenni olsa olsa bizde arazi ve emlak-i mevkufeye bir de-receye kadar itiraz edebilir. Zira bila-veled vefat edenlerin arazi ve emlakı mahlul olmak demek o adamın arazi ve emlak-ı mezkûreye nisf nisbetinde malik olması demek olup mesela mamur olan bir çiftliğin ve muntazaman işleyen bir fabrikanın hal vukuunda perişan olacağı der-kârdır. Eğer bizde arazi ve emlak dahi "mülk" suretiyle tasarruf olunacak bir usule konulur ise ekonomi politikin işte bu faslında gördüğü mahâzîr birden bilküllüye münde-fi olmuş ve hürriyet-i istimlak cihetinde gördüğü menafî dahi tamamıyla hu-sule gelmiş olur idi.²⁹

Başka bir deyişle 1858 Arazi Kanunnamesi'yle başlatılan mülkiyet sistemi-nin liberalleştirilmesi yolunda ilerlenmesi söz konusudur.

Bu metinlere baktığımızda, Ahmed Midhat'ın Osmanlı İmparatorluğu için da-ha fazla sermaye, daha fazla makine, daha fazla girişimci ruh, daha fazla kredi kurumu ve daha fazla özgürlük istediğini görüyoruz. Onun bu dileklerle gündeme

getirdiği, 19. yüzyıl ortası Avrupa'sının liberal kapitalizminin asgari zorluk ve bürokratik engelle karşılaşılarak Osmanlı İmparatorluğu'na sokulmasıdır.

Ama burada sadece liberal ekonomi-politiğin “etkisi”nden söz edilebilir mi? Osmanlı İmparatorluğu'nda liberal bir kapitalizm için yapılan bu çağrının arkasında, memuriyeti terk edip küçük bir girişimci olan Ahmed Midhat'ın kendi deneyi de yok mudur? Ve daha genel anlamda, bu anlatılanlar, Osmanlı İmparatorluğu'nda “Osmanlı sanayi devrimi” adı verilen sürece katılan girişimcilerden ve Yeni Osmanlılar hareketine yakından ya da uzaktan katılmış aydınlardan oluşan yeni Müslüman katmanın dileği de değil midir?³⁰ Ahmed Midhat bu yeni toplumsal katmanın, bu Müslüman burjuvazi filizinin tipik temsilcisi olarak görünmektedir. Ekonomi-politik incelemesinin tüketime ayrılmış bölümü bu açıdan anlamlıdır; Ahmed Midhat bu bölümde Brouckère'de bulunmayan ilginç bir aynımı gündeme getirir: Devlet tüketimi ve özel tüketimin yanı sıra, bir de belediye tüketiminden söz eder.³¹ Sokakların temizlenmesini, kaldırımların taşla kaplanmasını, gazlı aydınlatmanın kurulmasını, kamu parkları ve meydanları açılmasını, dispanserlerin bakımının yapılmasını, vb sağlayarak şehir çerçevesinin güzelleştirilmesine olanak veren belediye vergilerinden daha haklı bir şey olamaz, der. Sadece gayrimüslimlere has olmayan bu “belediye duyarlılığı”, Ahmed Midhat'ın ait olduğu yeni yükselen toplumsal katmanın çok ayırt edici bir özelliği olarak görünmektedir.³²

Ahmed Midhat iki noktada “rehberinden” çok açık bir biçimde ayrılır: Sosyal yardım sorunu ve dış ticaret sorunu. İkinci noktayı biraz daha ileriye bırakıp şimdi birincisini tahlil edelim. Sanayi devrimini yaşayan 1850 Belçika'sı ile işçilerin nüfusun çok küçük bir bölümünü temsil ettiği 1880 Türkiye'sinde sosyal yardım sorununun gündeme geliş biçimleri arasında kesin farklar bulunduğunu belirtelim. Brouckère eserinde birinci kuşak liberal ekonomistlerin, yani sosyal yardım da dahil olmak üzere her alanda liberalizm dogmasında ısrar edenlerin izinden gidiyordu. Brouckère, yoksullara ve sefillere yardım etmenin tembelliği teşvik etmek anlamına geldiğini söylüyordu. Hayırseverlik sefalet doğurur. Vardığı sonuç, “sosyal yardımın toplumsal yoksullaşmaya yol açtığı”ydı.³³

Rehberinin izinden giden Ahmed Midhat yoksullarla tembelleri ayırmaya özen gösterse de, yine de çok farklı bir söyleme sahiptir.³⁴ Öncelikle üslubu farklıdır. O sosyal yardımdan, bütün uygarlaşmış toplumların daha yoksul durumdakilere karşı yükümlü olduğu “mukaddes bir borç” olarak söz eder. İkincisi, Ahmed Midhat sosyal yardımdan Müslüman ülkelerde var olduğu şekliyle söz eder ve ekonomi-politik incelemesinin 185. sayfasında İslam ilk kez gündeme gelir. Bu mukaddes yardım görevi, İslamiyet'te pek mükemmel bir biçimde yerine getirilir, der; çünkü, vakıf sistemi sayesinde,³⁵ İslamiyet'te eytamhaneler, ıslahhaneler, miskinhaneler, imaret-

haneler, gurebahaneler, vb bulunur. Bu konuda Ahmed Midhat'ın İslam'dan hayır-severlik konusunda belli buyrukları olan bir din olarak değil de, bir uygarlık ("İslamiyet") olarak söz ettiğine dikkat çekelim; hem de kurumları Avrupa ile karşılaştırılabilecek bir uygarlıktan söz edilmektedir. Bunun anlamı, Ahmed Midhat'ın söyleminin İslam'dan söz ederken bile, çok seküler bir nitelik taşıdığıdır.

"Milli İktisat"ın Habercisi mi?

Ama Ahmed Midhat'ın Brouckère'e asıl ters düştüğü nokta, dış ticaret konusudur. Bu noktada klasik ekonomi-politiğe taban tabana zıt bir tavır alan Ahmed Midhat, Osmanlı İmparatorluğu'nda korumacılık lehine uzun bir savunmaya girişir.

Liberalizmin Adam Smith'ten beri birçok yerinin düzeltildiği bilinmektedir, ama 19. yüzyıl ortasının liberal ekonomistleri arasında bir dogma henüz dokunulmazlığını korumaktadır: Dış ticaret serbestliği. Buna ilk tepkiler, liberal ekonominin soyutlamalarına ve evrenselciliğine karşı, bir ekonomik sistemi ulusların tarihsel koşullarına uyarılama hakkını talep eden Frédéric List ve "tarihsel" ekolle Almanya'dan gelir.³⁶ Ahmed Midhat'ı yönlendiren de aşağı yukarı aynı yaklaşımdır. Bu noktada bir etkilenmeden söz edilebilir mi? Bu pek mümkün görünmüyor, çünkü o sırada Osmanlı İmparatorluğu'nda ne List, ne de tarihsel ekol biliniyordu. Ama Ahmed Midhat, serbest ticaret eleştirisini tarihi sorgulayarak gerçekleştirir; bu sorgulamada sadece Osmanlı İmparatorluğu tarihini değil, ekonomi-politik biliminin "kendi sermayesi olarak görmesi gereken" Rusya'daki Büyük Petro ya da Mısır'daki Mehmed Ali Paşa örnekleri gibi daha uzak tarihsel deneyimleri de ele alır.³⁷

Ahmed Midhat önce "milli servet" sorununu tarihsel bir perspektiften inceler. Klasik dönem Osmanlı serveti hem içeride, hem de dışarıdaydı. İçerideydi, çünkü sultanlar imparatorluk içinde boyun eğdirdikleri ulusların ticari ve sınai faaliyetlerini korumuşlar, bu da bolluğun ("mebzuliyet") sürdürülmesini sağlamıştı.³⁸ Dışarıdaydı, çünkü askeri bir devlet olan imparatorluk tebaası olan uluslardan haraç alıyor ve fetihlerde büyük ganimetler elde ediyordu. Ahmed Midhat, daha sonra işlerin değiştiğini saptar: Osmanlı İmparatorluğu artık kendi yurttaşlarını korumamaktadır. Ve asıl önemlisi, askeri düzene dayalı servet artık ticarete ve sanayiye dayalı modern servetle aynı şey değildir. Ahmed Midhat şunu yazar: "Asıl payidar olan servet, zanaatkâr ve tacir milletlerin servetidir."³⁹ Ama bu servet türü barışı gerektirir; savaş ekonomik faaliyetlerin ilerlemesi önünde bir engeldir. "Men-i muharebeyi her şeyden ziyade arzu eden bir fen varsa o dahi ekonomi politik olduğundan kim şüphe eder?"⁴⁰ Ahmed Midhat, "şevket" ve "servet"i bir-

birinden ayırır. Çöküş dönemindeki Roma İmparatorluğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu da henüz gücünü korumaktadır, ama gerçek servetten yoksundur. Bunun tersine bazı halklar da “şevket” (güç) sahibi olmadan servet sahibidirler. Örneğin Yahudiler bu durumdadır: “İşte ezcümle Yahudiler gibi ki hiçbir şevket sahibi olmadıkları halde eylemleri dünyada olan servetin kısm-ı azamı onlar elinde bulunarak büyük büyük devletler milletler birkaç Yahudi’ye medyundurlar.”⁴¹

Ahmed Midhat, Osmanlı milli serveti hakkında oldukça olumsuz bir tablo çizer:

Zanaatçı, ziraatçı, ticaretçi gerçekten fikdân halindeyiz. Ama burada sözümüz alelumum Osmanlılığa ait olmayıp hasren İslama aittir. Başımıza giydiğimiz fes, arkamıza giydiğimiz gömlek, yaktığımız kibrit, hasılı tramvay kumpanyasının yaptığı vechile kaldırım taşlarımız dahi hariçten celp olunmak üzeredir. Eskiden kalma sanayi-i dahiliyemizin her biri bir suretle mahv ve münkariz olup şimdi Müslüman olan erbab-ı mesaiye kayıkcılık ve hamallık gibi zor-ı bâzuya ve kuvvet-i vücuda taalluk eder birkaç adi meşguliyetten başka bir şey kalmamış gibidir. Ziraatımızı da yok hükmünde addedemez miyiz? Yol yok ki içeri memleketlerde olan mahsulat-ı ziraiyeyi sahile indirip de satalım. Vakıa bazı en meşhur iskelelerimizde bir miktar zahire satılıyor ise de binnisbe pek az olup ona mukabil payitahtımızı idare eden dakik [un] dahi ekseriyet üzere Rusya ve memalik-i hariciyeden gelir. (...) Elhasıl ekonomi politik fennen bizim memlekete tatbik edince birinci vereceği hüküm bizde ne sermaye, ne ziraat, ne zanaat, ne ticaret, hata ne de kabiliyet bulunmadığı kaziyesinden ibaret kalıp bizi ekonomi hükmüne tabi bir millet haline koymak için bunların cümlesini yeniden vücuda getirmek lüzumu aşikâr olur.⁴²

Ahmed Midhat Osmanlı gerilemesinden özellikle yabancıları sorumlu tutar, onların sahip oldukları koruma, özellikle de kapitülasyonlar sayesinde imparatorluğun sadece dış ticaretini değil, iç ticaretini bile istila ettiklerini belirtir.

Bu durum karşısında, milli serveti “edinmek ve büyütme” için ne gibi çözümler önerir? Öncelikle devlet Osmanlı sanayicilerini ve tüccarlarını korumalıdır. Osmanlı devleti, sınırları içinde yabancılara ayrıcalıklar tanıyacağına, koruma ve ayrıcalıkları kendi “milletinden olanlara” saklamalıdır:

Biz kabiliyet kazanıncaya kadar vatanımızda medfun olan hazinelerin muhafazasını da dava edebiliriz. Ya bundan yirmi-otuz sene sonra biz kabiliyet kazandığımız zaman menâbi-i servetin kâffesi ecnebler tarafından istila edilmiş olursa? O zaman kabiliyetimizi nereye sarf edelim?⁴³

Yapılması gerekli en önemli şey de, bir gümrük koruması oluşturarak ekonomik faaliyetleri dış rekabetten korumaktır. Önce Brouckère'i takip eden Ahmed Midhat, liberal ekonomistlerin serbest dış ticaret lehindeki görüşlerini sıralar, sonra da kendisi bunlara uzun uzun cevap verir.⁴⁴ Görüşleri dört noktada özetlenebilir:

a) Serbest dış ticaret, Osmanlı ticareti ve ekonomisinin yıkımı anlamına gelmektedir. Sanayi devriminin başlangıcından beri Osmanlı tarihi bunu kanıtlamıştır. Ahmed Midhat İzmir'de bir kâğıt fabrikası, mum, kristal, bez, vb fabrikaları kurmak için yapılmış sayısız girişimleri sayıp döker. Bunların hepsi, Osmanlı pazarında daha ucuz ve kaliteli mallar satan Avrupa rekabeti karşısında başarısızlığa uğramıştır:

Biz düşünüyoruz ki bizde hürriyet-i mübadele kapısını açacak olursak sanayi ve ticaret-i dahiliyemizi canlandırmak katiiyen muhaldir. Zira şimdiye kadar yalnız halkça değil devletçe dahi birtakım fabrikalar yapıldığı halde hiçbirisi yaşayamamıştır. Elyevm Feshane-i Amire kendi kendisini güç hal ile muhafaza edebilmekte olup Avusturya ve Fransa'nın bizim millete fes satmak için yapmış oldukları fabrikalara galebe edebilmek hayal ve hatırdan bile geçemez.⁴⁵

b) Serbest dış ticaret, Avrupa uluslarının çoğu gibi, aralarında dengeli ilişkiler bulunan uluslar açısından geçerlidir. Ama Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa arasındaki ilişkiler dengeli değildir, tamamen Osmanlı İmparatorluğu aleyhinedir:

Eğer şimdiki halde serbesti-i umumi-i ithalat ve ihracata cevaz verilecek olu ise el-hâletü hâzihî İran gibi henüz servet-i kadimesini muhafaza etmekte bulunan milletlerin dahi servetleri bizim halimize tahavvül eder. Yani sanayi ve ticaret hususunda kıtaat-ı hamseye [beş kıtaya] galebe eylemiş olan Avrupa kıtası bütün cihanın servetini kendisine celp eder.⁴⁶

c) Serbest dış ticaret Avrupa'nın bile her yerinde yoktur. Ahmed Midhat'ın bu metninin ilginç yönlerinden biri, Avrupa'da serbest dış ticaretin sorgulanmaya başladığı bir dönemde yazılmış olmasıdır. 1873 buhranından ve konjonktürün altüst olmasından sonra, Avrupa'da İngiliz liberalizmine ve Manchester ekolüne karşı açık bir tepki belirdiği bilinmektedir.⁴⁷ Ahmed Midhat bu hareketten etkilenmiş midir? Bu soruya cevap vermek zor. Ama bu metni yazdığı sırada Almanya'da süren ve 1879 gümrük koruma tarifesi ile sonuçlanacak tartışmalardan haberdar olduğu kesindir.⁴⁸ Büyük olasılıkla, Almanların çoğunun korumacılıktan yana tavır almasını, liberalizmin evrensel bir sistem olmadığı konusundaki düşüncesini destekleyen bir unsur olarak görmektedir.

d) Ahmed Midhat'ın görüşlerinden sonuncusu serbest dış ticaret yanlılarının söylemine bir cevaptır: Onlar, ticaret serbestliği olmadan Avrupa'nın yeni sanayilerinin Avrupa dışındaki ülkelere yerleşemeyeceğini söylüyorlardı. Ahmed Midhat'a göre asıl bunun tam tersinin gerçekleşme tehlikesi vardır, öyle ki dış ticaret serbest olursa Osmanlılar Avrupa'ya göre gecikmelerini kapatmaları için çok gerekli olan bu sanayilerden yoksun kalacaklardır.

Ahmed Midhat'ın Osmanlı geri kalmışlığı için önerdiği büyük reçete Osmanlı iç ticaretini ve sanayisini etkili bir şekilde koruyacak gümrük tarifeleri getirilmesidir. Ama gümrük resimlerinin, ürünlerin Osmanlı toplumuna yararına göre değiştirilebilmesi gerektiğini de eklemektedir.⁴⁹ Lüks ürünlere ağır gümrük vergileri konurken, makineler gibi Osmanlı ekonomisi için çok gerekli olan mallar gümrük muafiyetinden yararlanmalıdır. Yeniden Feshane örneğini ele alan Ahmed Midhat, bu fabrikanın rekabetten korunması halinde Osmanlı pazarının ihtiyacını karşılayabileceğini düşünmektedir. Tevfik Çavdar, bu, bir "ithal ikamesi" politikasının ilk örneğidir, der. Zaten serbest dış ticarete yönelik bütün bu eleştiriler birkaç yıl sonra, Ahmed Midhat'ın ekonomiye ilişkin son eseri olan *Hall ül-Ukad*'da da yinlenecektir.

Bu korumacı önlemlerin yanı sıra Ahmed Midhat, diplomasi alanında uzun süredir yapıldığı gibi, Avrupa'ya yeni teknikler hakkında eğitim alacak öğrenciler göndererek ve Osmanlı ekonomisinin ayağa kalkmasına yardım edecek uzmanlar getirterek Osmanlıların kabiliyetlerinin de geliştirilmesini önerir.

Bu kısa notlar daha yukanda sorduğumuz soruya bir cevap vermemizi sağlıyor mu: Ahmed Midhat "milli iktisat"ın habercisi olarak kabul edilebilir mi?

Bu soruya cevap verebilmek için, önce "millet" kelimesinin anlamı üzerinde düşünmeliyiz. Ahmed Midhat "milli" servetin üretilmesi ve artırılmasından söz ederken, bundan ne anlamaktadır? Hiç kuşku yok ki, onun için söz konusu olan Osmanlı İmparatorluğu'ndaki halkların tümüne, Tanzimat dönemi Osmanlı yöneticilerinin imparatorluğun parçalanmasının ilk işaretlerine cevap verebilmek ve devlet aygıtını modernleştirebilmek için şekillendirdikleri ortak yurttaşlık düşüncesine denk düşen bir zatiyet olarak Osmanlı "milleti"dir. Ama aynı zamanda Ahmed Midhat imparatorluk Müslümanları ile gayrimüslimleri arasında var olan ekonomik ve toplumsal eşitsizliğin de bilincindedir. O, Osmanlı "gecikmesi"nden söz ederken, esas olarak Müslümanları kastetmekte ve ilerlemeye değindiğinde, özellikle Müslümanların bu ilerlemeden yararlanan taraf olmasını umut etmektedir. Bu açıdan onun vurguyu Osmanlı İmparatorluğu'nun İslami unsuruna yapan "milliyetçiliği" Yeni Osmanlıların, özellikle de Namık Kemal'in anlayışına yakındır ve o Abdülha-

mid panislamizminin de habercisidir. Demek ki bu "milli iktisat" anlayışı Jön Türklerin Osmanlı devleti içinde bir Türk Müslüman burjuva sınıfı yaratmayı hedefleyecek iktisadi milliyetçiliğine doğru ilk adımdır. Doğal olarak Ahmed Midhat'ın düşüncesinde Türklük boyutu yoktur, ama kelimenin tam anlamıyla Türk milliyetçiliği 20. yüzyıl başında doğduğuna göre ondan bunu beklemek de zaten gülünç olurdu.

Ama Ahmed Midhat söz konusu olunca "milli iktisat"tan bir başka açıdan daha söz edilebilir. Gerçekten de ekonomi-politik incelemesinde, durmaksızın Osmanlı İmparatorluğu'nun sanayileşme gereğini vurgular; başka bir ifadeyle, Manchester ekolü tarafından İngiltere'nin yaranna geliştirilmiş biçimiyle uluslararası işbölümünü reddeder. Osmanlı İmparatorluğu'nu, Avrupa'nın hammadde sağlayıcısı konumuna düşüren duruma başkaldırır. Ayrıca, bazı yönlerden inançlı bir liberal olan Ahmed Midhat, devletten kendi yurttaşları lehine daha etkin bir ekonomik politika uygulamasını ister; özellikle de devletten Osmanlı girişimcilerine ve tüccarlarına yönelik daha fazla koruma bekler. Bu açıdan Ahmed Midhat'ın iktisadi "milliyetçiliği", sanayi devrimini Batı Avrupa'dan daha geç yaşayan ve büyük ekonomik modernleşme hareketine katılmaya kendilerinin de hakkı olduğunu savunan ülkelerdeki akımlara çok benzemektedir ve bu konuda bir eşzamanlılık olmasında da şaşırtıcı bir yön yoktur. Ahmed Midhat'ın düşünceleri aynı dönemde bazı Alman entelektüelleri tarafından savunulanlara yakındır.

Sorun, Osmanlı İmparatorluğu'nun II. Reich olmamasıdır. Ahmed Midhat, yabancılara çok aşırı ayrıcalıklar tanıyan kapitülasyonların kaldırılmasını haklı olarak talep eder; ama Osmanlı İmparatorluğu bunu Avrupalı güçlere kabul ettirebilecek konumda mıdır? Ahmed Midhat, Osmanlı sanayisini geliştirmek için bir gümrük tarifesi uygulanmasını isterken kuşkusuz haklıdır, ama Osmanlı devleti bunu Batı'ya dayatabilecek olanaklara sahip midir? Aynı zamanda Ahmed Midhat'ta Osmanlı entelijansiyasının şöyle formüle edilebilecek ayırt edici özelliklerinden biri göze çarpmaktadır: Ülkesini dünya içinde bir yere oturtmakta çekilen güçlük. Bu açıdan bakıldığında, Ahmed Midhat'ın ekonomi-politik incelemesi çıktıktan bir yıl sonra, 1881'de tam bir mali iflas içindeki Osmanlı İmparatorluğu'na Avrupalı güçler tarafından dayatılan Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin kurulması Ahmed Midhat'ın iddialarının zalimce yalanlanması olarak değerlendirilebilir.

Ahmed Midhat'ın ekonomi-politik incelemesi, belli oranda naifliğine rağmen, yine de Türkiye düşünce tarihi içinde önemli bir yer tutmaktadır. Bir popüler bilim eseri olan bu kitap Osmanlı kuşaklarını ekonomik olgu konusunda yetiştirmiştir. İlk Türk milliyetçilerinde, Jön Türk yöneticilerinde ve daha genel bir anlamda 20. yüzyıl Türkiye'sinde bir "milli iktisat" kurma iddiası taşıyan herkeste bu kitaptaki düşüncelerin belli bir etkisi olduğu yadsınamaz.

Notlar

- 1 Bkz. özellikle Z.F. Fındıkoğlu, *Türkiye'de İktisat Tedrisatı Tarihçesi ve İktisat Fakültesi Teşkilatı*, İstanbul, 1946; Ş. Mardin, *Türkiye'de İktisadi Düşüncenin Gelişmesi*, Ankara, 1962; N. Berkes, "Ekonomik Tarih ile Teori İlişkileri Açısından Türkiye'de Ekonomik Düşününün Evrimi", Fikret Görün (ed.), *Türkiye'de Üniversitelerde Okutulan İktisat Üzerine* içinde, Ankara, 1972, s. 39-55; T. Çavdar, *Türkiye'de Liberalizmin Doğuşu*, İstanbul, 1982. Ayr. bkz. Z. Toprak, *Türkiye'de "Milli İktisat" [1908-1918]*, İstanbul, 1982.
- 2 İ. Ortaylı, "Osmanlılarda İlk Telif İktisat El Yazması", *Yapıt*, 46/1, Ekim-Kasım 1983, s. 37-43.
- 3 Karş. Berkes, *age.*, s. 47-48.
- 4 Özellikle bkz. Fındıkoğlu, *age.*
- 5 Ahmed Midhat hakkında özellikle bkz. Lewis, "Ahmed Midhat", *Encyclopédie de l'Islam*, 2. baskı; O. Okay, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi*, Ankara, 1975; A.H. Tanpınar, *XIX. Asrın Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, 2. baskı, 1956; H.Z. Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 2. baskı, İstanbul, 1979.
- 6 Ş. Mardin, *age.*, s. 49.
- 7 O. Okay, "İktisatta Milli Düşünceye Doğru", *Türk Kültürü*, XVIII/207-208, s. 72-98; bu makalede Ahmed Midhat'ın ekonomik düşünceleri incelenmektedir.
- 8 A. Midhat, *Ekonomi Politik*, İstanbul, 1296/1880, 191 s. Bundan sonra *EP.*
- 9 H.Z. Ülken, *age.*, s. 115.
- 10 *Üss-i İnkılap* adlı kitabında, 2 c., İstanbul, 1877-78.
- 11 *EP.*, s. 184.
- 12 *EP.*, s. 15-16.
- 13 *EP.*, s. 190.
- 14 *EP.*, s. 61.
- 15 *EP.*, s. 12-14. Pellegrino Rossi (1787-1848), J.-B. Say'den sonra, Collège de France'ın ekonomi-politik kürsüsünün başına geçmişti. Karş. Ş. Mardin, s. 47.
- 16 Fındıkoğlu, *age.*, s. 27.
- 17 Bu konuda bkz. kısa bir süre önce yayımlanan Ş. Hanioglu, "Osmanlı Aydınındaki Değişim ve Bilim", *Toplum ve Bilim*, 27, Sonbahar 1984, s. 183-192.
- 18 Ş. Mardin'in varsayımına göre, *age.*, s. 46, Ahmed Midhat'ın kitabı, Otto Hübner'in el kitabının çevirisi olan Mehmed Midhat'ın kine bir "cevap" niteliğindedir ve Mehmed Midhat'ın çevirisi muhtemelen, Almanca eserin Ch. le Hardy de Beaulieu tarafından (sağda solda yazıldığı gibi Leroy-Beaulieu tarafından değil) Fransızca'ya yapılmış çevirisini esas almıştır (O. Hübner, *Petit manuel d'économie-politique*, 2. baskı, Paris, 1862).
- 19 *EP.*, s. 9-10, 12.
- 20 *EP.*, s. 3-4.
- 21 Ahmed Midhat, Brouckère'i yanlış bir imlayla yazmaktadır: *Brusker*. Charles de Brouckère (1796-1860) Brüksel Serbest Üniversitesi'nde ekonomi-politik profesörü, sonra da Temsilciler Meclisi'nde Brüksel mebusu ve şehrin belediye başkanıydı. Karş. *La Grande Encyclopédie et la Bibliographie Nationale, dictionnaire des écrivains belges*, 1830-1880, Brüksel, 1886, c. 1, s. 352. Brouckère ekonomi-politik eseri dışında aynı dizide bir kitap daha yayımladı: *La charité et l'assistance publique*, 2 c., Brüksel, 1853. Brouckère'in bir biyografisi de vardır: Th. Juste, *Charles de Brouckère, bourgeois de Bruxelles*, Brüksel, 1868.
- 22 H. Pirenne, *Histoire de Belgique*, 2. baskı, 1975, c. 5, s. 22 vd.
- 23 Bu popüler ansiklopedi 125 kitaplık bir diziydi: Tam liste O. Lorenz, *Catalogue général de la librairie française* içinde bulunmaktadır, c. 2, Paris, 1922, s. 254.
- 24 *EP.*, s. 32, 57, 82-83.
- 25 *EP.*, s. 131-135.

- 26 Bu ekonomistler hakkında bkz. L. Say ve J. Chailley, *Nouveau Dictionnaire d'économie politique*, 2 c., Paris, 1892. Bunların en az bilineni François-Xavier Droz'dur (1773-1850) ve *Economie politique ou principes de la science des richesses* adlı bir kitabın yazarıdır.
- 27 *EP.*, s. 74-77 ve Brouckère, s. 45-49.
- 28 *EP.*, s. 82-83.
- 29 *EP.*, s. 56.
- 30 Osmanlı "sanayi devrimi" hakkında, karşı. E. Clarke, "The Ottoman Industrial Revolution", *International Journal of Middle-East Studies*, V, 1975, s. 65-76. O. Kurmuş, "Some aspects of Handicraft and Industrial Production in Ottoman Anatolia, 1800-1915", *Asian and African Studies*, 15, 1981, s. 85, 101. Ch. Issawi, *The Economic History of Turkey, 1800-1914*, Chicago ve Londra, 1980.
- 31 *EP.*, s. 175-179.
- 32 Karşı. S. Rosenthal, "Minorities and Municipal Reform in Istanbul", B. Braude ve B. Lewis (ed.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire* içinde, New York ve Londra, 1982, c. I, s. 369-385.
- 33 Brouckère, s. 107-112.
- 34 *EP.*, s. 185-190.
- 35 Bununla birlikte Ahmed Midhat vakıflar hakkında şöyle yazar (*EP.*, s. 189): "Elyevm hayrat ve müberrat karşılığı olarak eşhâbı tarafından tahsis edilmiş bulunan evkaf her nevi suiistimalattan kurtarılıp da hüsn-i idare edilecek olsa senevi laakal on milyon lira hasıl edeceğini tahmin ediyorlar ki bu meblağ koca bir devletin varidat-ı umumiyesi gibi bir ehemmiyette olduğundan böyle bir sermaye hüsn-i suretle sarf olunduğu takdirde memalik-i mahrusse cihanın her tarafından daha mamur olabilir idi."
- 36 Karşı. Ch. Cide ve Ch. Rist'in klasik kitabı, *Histoire des doctrines économiques*, 7. baskı, Paris, 1947, s. 294-295, 318 ve 346 vd.
- 37 *EP.*, s. 134-135.
- 38 *EP.*, s. 112. Ahmed Midhat, tüccarlara eziyet eden Rodos Şövalyeleri'ne karşı 150.000 kişilik bir ordunun gönderildiğinden söz etmektedir!
- 39 *EP.*, s. 114-115.
- 40 *EP.*, s. 111.
- 41 *EP.*, s. 114-115.
- 42 *EP.*, s. 115-117.
- 43 *EP.*, s. 120. Yabancılar verilen ayrıcalıklar konusu, İngiltere'yle 1838'de yapılan meşhur ticaret anlaşmasına gönderme yapmaktadır. Son zamanlarda bu anlaşma birçok incelemeye konu olmuştur. En yakın tarihli çalışmalar arasında şunlar sayılabilir: Ch. Issawi, "Notes on the Negotiations Leading to the Anglo-Turkish Commercial Convention of 1838", *Memorial Ömer Lütfi Barkan*, Paris, 1980, s. 119-134; O. Kurmuş, "The 1838 Treaty of Commerce Re-examined" ve S. Kançal, "L'ouverture du marché interne ottoman en 1838 et l'instauration d'un mode de relations semi-coloniales", her ikisi de J.-L. Bacqué-Grammont ve P. Dumont (ed.), *Economie et Société dans l'Empire ottoman* içinde yer almaktadır, Paris, 1982; *Yapıt* (10, Nisan-Mayıs 1985) içinde yayımlanmış iki inceleme: S. Gürsel, "Tekrar 1838 üzerine" ve T. Timur, "1838'de Türkiye, İngiltere ve Rusya".
- 44 Brouckère, s. 50-53 ve *EP.*, s. 123-125.
- 45 *EP.*, s. 131-132.
- 46 *EP.*, s. 130-131.
- 47 Karşı. R. Schnerb, *Libre-échange et protectionnisme*, Paris, 1963, s. 78 vd. ve M. Baumont, *L'essor industriel et l'impérialisme colonial, 1878-1904*, Paris, 1949, s. 438 vd.
- 48 *EP.*, s. 129.
- 49 *EP.*, s. 133-134.